

METAFORA ANALİZİNƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Sadıqova Gülər Fizuli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
gularnabiyeva@gmail.com

Xülasə: İnsan şüurunda informasiyanın saxlanılma və işlənmə üsullarını öyrənən koqnitiv nəzəriyyəyə görə, metafora - reallığın təsnifatını reallaşdıraraq bir sfera haqqında digər terminlərdə fikirləşdiyimiz zaman dünyanın əsas dərk üsullarından biridir. Metaforik modellərin xüsusiyyətləri idrak-diskurs amillərindən fərqli dərəcələrə bağlıdır. Koqnitiv yanaşma metaforik genişlənmə meyarında əhəmiyyətli fərqlər göstərməyən, diskursiv şəkildə sabit metaforik modelləri və eyni zamanda xüsusiyyətləri hədəf sferadan asılı olaraq xeyli dəyişən, diskursiv dərəcədə qeyri-sabit metaforik modelləri müəyyən etməyə imkan verdi. Koqnitiv yanaşma prizmasında metafora ümumi koqnitiv mexanizm kimi tədqiq olunur. Bu cür yanaşma biza imkan verir ki, adi gözlə görünməyən və bizi əhatə edən aləmdə baş verən reallıqları təsvir və dərk edən insanın beynində müşahidə edək və öyrənək. Onu da qeyd etməliyik ki, metaforanın öyrənilməsi insanların şüurunda, düşüncəsində mövcud olan və bizi əhatə edən aləmi əks etdirən konseptual sistemləri, dünyanın konseptual mənzərəsini yaradan sistemləri öyrənməyə imkan yaradır, eyni zamanda elə bir sistemləri ki, bunlar eyni mədəniyyət daşıyıcıları üçün ümumi olanları öyrənir və bu da qarşılıqlı anlaşma üçün əsasdır. Elmi təsvirə lingvistikada koqnitiv istiqamətin nümayəndələri – M.Conson və C.Lakoff tərəfindən gətirilmiş konseptual metafora termini son dövrlərdə daha çox diqqət mərkəzindədir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, metafora, ontoloji aspekt, epistemoloji aspekt

Key words: cognitive linguistics, metaphor, ontological aspect, epistemological aspect

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, метафора, онтологический аспект, эпистемологический аспект

Humanitar elmlərdə 70-ci illərin ortalarından bəri ənənəvi pozitivist metodologiya çərçivəsində adekvat tədqiqata cavab verməyən fenomenləri izah etmək üçün idrak strukturlarına və bu strukturlarla işlənən idrak mexanizmlərinə müraciət etmək meylı olmuşdur. Bu proses koqnitiv inqilab, idrak elminin (koqnitologiya, koqitologiya) ortaya çıxmasına səbəb olan bir dönüş adlandırıldı.

Müasir dilçiliyədəki istiqamətlərdən birini və metaforanın öyrənilməsinə yanaşmanı müəyyənləşdirən koqnitiv termininə aydınlıq gətirmək lazımdır. Bir sıra elmlər üçün ənənəvi olan idrak termininin sinonimi kimi koqnitiv terminindən istifadə etmək demək olar ki, məntiqli deyil. Kubryakovanın da qeyd etdiyi kimi İngilis dilindən götürülən cognition termini yalnız idrak prosesi demək deyil, həm də nəticə kimi bilik deməkdir [5; 35].

Bu səbəbdən idrak elmi həm dünyanın qavrayış, təsnifat və anlayış proseslərini [2; 8], həm də biliklərin təfsir və saxlama sistemlərini araşdırmağı hədəfləyir [Kubryakova 1; 34].

Koqnitiv dilçilik "ümumi idrak mexanizmi olaraq dilə yönəlmiş" bir elmi istiqamətdir [4; 304] və burada idrak "dil baxımından öz əksini tapır". [11; 10, 15]. ABŞ-da yaranan koqnitiv dilçilik C.Lakoff, M. Conson, R. Lanqaker, L. Talmi, U. Şafe, R. Cekendof, M. Törner, C. Filmor və digərlərinin adı ilə bağlıdır. Onlar dil və düşüncə (dil və idrak quruluşları) arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq üçün ortaqlıq bir məqsəd ilə birləşdirilmiş tədqiqat proqramları toplusu hazırlamışlar.

Koqnitiv dilçilikdə mərkəzi yeri ətrafdakı reallığı kateqoriyalara ayırmaq problemi tutur, burada əsas rolu insan şüurunun analoji imkanlarının təzahürü kimi metafora oynayır. Müasir idrak elmindəki metafora, ümumiyyətlə, dünyanın idrak, təsnifat, konsepsiya,

qiymətləndirmə və izah yolu kimi konseptual quruluşlar üzərində (əsaslar, çərçivələr, gestaltlar, zehin məkanları və s.) bir (əsas) zehni əməliyyat kimi təyin olunur.

Dilə koqnitiv yanaşmanın başlanğıc nöqtəsinin metafora olması təəccüblü deyil: koqnitiv dilçilikdə irəli sürülmüş linqvistik və ensiklopedik biliklər arasındakı fərqi əlaqəsizliyi prinsipi metaforada ən aşkar görünür, demək olar ki, “dilini ayrı-ayrı quruluşuna itaətsizlik gətirən” fenomendir. [1; 18]. Bu baxımdan, gerçəkliyin kateqoriyalasdırılmasına dair tədqiqatların nəticələri (L. Vitgenşteynin “ailə oxşarlığı” prinsipi, L. Zadənin qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi, R. Braunun əsas səviyyəsinin kateqoriyaları, E. Roche tərəfindən prototip nəzəriyyəsi) metaforaya koqnitiv yanaşmanın formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Metaforanın öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma üçün əsas şərtlər onun zehni mahiyyəti (ontoloji aspekt) və idrak potensialı (epistemoloji aspekt) ilə bağlı mövqə idi.

M. Blek, M. Erikson və digər tədqiqatçılar metaforanın ontologiyasının dil çərçivəsində olduğuna şübhə ilə yanaşırlar və metaforanın funksiyasını nitqin “bəzəyinə” endirirdilər. Beləliklə, A. Riçards dildə metaforanın mənbəyi olan “düşüncənin özünün məcazi” olduğuna diqqət cəkdi [10; 47]. H. Ortega Qasset qeyd edir ki, “metafora düşüncənin zəruri bir vasitəsidir” və yalnız bundan sonra dil ifadəsi vasitəsidir. Metafora təkcə “düşüncəmizi digər insanlara təqdim etmək” üçün deyil, obyektin düşüncəmizə çatması üçün özümüzün də metaforalara ehtiyacımız var” [9; 68].

Digər tədqiqatçılar da metafora ontologiyasının eyni təfsirinə riayət etdilər [Beardsley 1990; McCormack 1990; Cassirer 1990; Schön 1979], ancaq C. Lakoff və M. Consonun “Yaşadığımız metaforalar” [1980] adlı əsərində metaforanın idrak mexanizmi kimi təsvir edilməsinə sistematik xarakter gətirən və böyük evristik nümayiş etdirən bir nəzəriyyə hazırlanmışdır və nəzəriyyənin praktik tədqiqatlarda tətbiqi potensialı olduqca yüksək dəyərləndirilir. Sələfləri kimi müəlliflər də metaforanın yalnız dil sahəsi ilə məhdudlaşmadığını irəli sürürlər: “insan düşüncə prosesləri böyük dərəcədə məcazi xarakter daşıyır” [8; 27]. Daha sonra yazdığı “Müasir Metafora Nəzəriyyəsi” əsərində C. Lakoff metaforik ifadə ilə konseptual metaforanı ciddi şəkildə ayırır və “metaforanın yeri dildə deyil, düşüncədədir” deyə vurğulayır [7; 203].

Bir metaforanın ontoloji statusu və onun epistemoloji potensialı haqqında elmi fikirlərdəki dəyişiklik metaforaya koqnitiv yanaşmanın fəlsəfi səviyyəsinin əsasını təşkil etdi, lakin biliklərin işlənməsi prosedurları və metaforizasiya mexanizmi, təmsil yolları ilə bağlı sualları həll edərkən koqnitiv quruluşlar və onların sistematik təbiəti, tədqiqatçıların fikirləri, koqnitiv yanaşma çərçivəsində indiki mərhələdə də fərqlənmiş, “ailə bənzərliyi” prinsipinə uyğun olaraq bir-birinə təsir edən, tamamlayıcı və inkişaf edən yanaşmaları ayırmaq olar: məsələn, metaforanın öyrənilməsinə koqnitiv yanaşmanın kompleks elmi prototipi, klassik konseptual metafor nəzəriyyəsi [Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1990, 1993], konseptual integrasiya nəzəriyyəsi [Fauconnier, Turner 1994, 1998; Turner, Fauconnier 1995, 2000], birincil və kompleks metaforalar nəzəriyyəsi [Grady 1996], tutarlı bir metafora modeli [Spellman 1993], konseptual bir proyeksiya modeli [Ahrens 2002; 2003], metaforik şərhin bağlayıcı nəzəriyyəsi [Ritchi 2003, 2004], metaforanın deskriptor nəzəriyyəsi [Baranov, Karaulov 1991, 1994], metaforik modelləşdirmə nəzəriyyəsi [Chudinov 2001, 2003] və s. Metaforanın koqnitiv təhlilinə dair bütün müasir yanaşmalar C. Lakoff və M. Consonun “Yaşadığımız metaforalar” [1980] adlı müəlliflərin konseptual metafora nəzəriyyəsini özündə cəmləşdirdiyi klassik əsərinə qayıdır. Bu əsər mütəxəssislər tərəfindən çox qısa bir müddətdə “metaforaya koqnitiv yanaşmanın İncili – Sözsürün “Ümumi dilçilik kursu”nun linqvistik ifadələrin idrakçılığında bir növ analoqu” kimi qəbul edildi [1; 7].

Konseptual metafora nəzəriyyəsinə görə metaforizasiya iki konseptual sahənin - mənbə domeni və hədəf domeninin bilik strukturları (çərçivələr və ssenarilər) arasındakı qarşılıqlı əlaqə prosesinə əsaslanır. Mənbə sferasından hədəf sferasına yönəldilmiş bir məcazi

proyeksiya (məcazi xəritələşdirmə) nəticəsində, insanların xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqəsi təcrübəsi nəticəsində əmələ gələn mənbə sferasının elementləri, daha az anlaşılan konseptual hədəf sferasını qurur ki, bu da metaforanın idrak potensialının mahiyyətini təşkil edir. Konseptual sahələri təşkil edən biliklərin əsas mənbəyi insanın ətraf aləmlə birbaşa qarşılıqlı təsir təcrübəsidir və diaxronik birincilik, gerçəkliyin sadə idrak strukturları - “görüntü sxemaları” şəklində kateqoriyalasdırılmasını təşkil edən fiziki təcrübədir. (“bədən zehni” nəzəriyyəsi) [Lakoff 1987].

Metaforik proyeksiya yalnız iki bilik strukturunun ayrı-ayrı elementləri arasında deyil, həm də konseptual sahələrin bütün strukturları arasında həyata keçirilir. Hədəf sferadakı metaforik proyeksiyada mənbə sferasının quruluşunun qismən qorunub saxlanıldığı fərziyyəsinə invariantlıq fərziyyəsi deyilir [Brugman 1990; Lakoff 1990; Turner 1990]. Bu xüsusiyyət sayəsində məcazi ifadə ilə açıq şəkildə ifadə olunmayan, ancaq çərçivə bilikləri əsasında çıxarılan məcazi nəticələr (səbəblər) mümkün olur. Beləliklə, mənbə sferasının idrak topologiyası müəyyən dərəcədə hədəf sferasını dərk etmə yolunu müəyyənləşdirir və fəaliyyət üçün əsas rolunu oynaya bilər.

Bilik strukturları arasındakı ənənəvi məcazi yazışmalar (konseptual metaforalar) müəyyən bir mədəniyyət və dilə uyğun gəlir. Məsələn, konseptual metafora ARGUMENT IS WAR (MÜBAHİSƏ MÜHARİBƏDİR) ingilis dilində danışanların mədəniyyətinin əsas dəyərləri ilə uyğunlaşdırılıb. Metafora mübahisəni təkcə müharibə baxımından təsvir etmək üçün bir vasitə deyil, eyni zamanda mübahisə haqqında sabit düşüncə tərzidir. Mübahisəni itirə və ya qazana bilərsən, mübahisədəki rəqib rəqib kimi qəbul edilir, mübahisə edənlər strategiya hazırlayır, mövqe tutur, rəqibin mübahisələrini “vurur” (shoot down) və s. Eyni zamanda, rəqibi məğlub etmək əvəzinə “mübahisəyə rəqs, iştirakçılara rəqqas kimi baxılan və məqsədi ahəngdar və estetik rəqs etmək olduğu bir mədəniyyət təsəvvür etmək olar”[8;26-27.

Qeyd etdildiyi kimi, konseptual metaforaların davranışa təsir etmə qabiliyyəti barədə fərziyyəni irəli sürən Amerikalı tədqiqatçılar C. Lakoff və M. Conson, bu terminin özünü müvafiq dil vahidlərində ifadə olunan zehni quruluşlara aid edən, və belə bir təsir, onların fikrincə, metaforalardan qaynaqlanan nəticələr vasitəsilə ifadə edilir. Beləliklə, İngilis dilində danışanların dünyagörüşü üçün əsas konseptual metaforalardan biri olan "Mübahisə - müharibədir" metaforasından rəqibə düşmən kimi münasibət və dolayısı ilə təcavüzkar, təhqiramiz davranış əldə edilir. Lakoff və Conson əsas konseptual metaforanın mübahisənin rəqslə birləşməsi olduğu fərqli, mümkün bir mədəniyyət təqdim etməyi təklif edirlər: o zaman rəqiblərin əsas hədəfləri mübahisə və fikir balansına nail olmaq üçün estetik komponent olacaqdır.

Konseptual metaforalar “ana dilində danışanların mədəni paradigmasının ayrılmaz hissəsidir” [Lakoff 1993: 210], onlar insanların şüurunda kök salmış və o qədər tanışdırlar ki, çox vaxt metafora kimi tanınmırlar.

Konseptual metafora, hisslər tərəfindən qəbul edilən və gündəlik təcrübədən daha çox tanış olan əşyaların və hadisələrin adlarını irəli sürmək üçün vasitə olaraq istifadə edərək, mücərrəd, qeyri-maddi anlayışlar sahəsində fəaliyyət göstərir. Konseptual metafora vasitəsi ilə dildə şəxsiyyət xüsusiyyətləri, emosional təcrübə və intellektual fəaliyyət, insan münasibətləri, hadisələr və ictimai həyat fenomenləri kimi “qeyri-obyektiv dünya”nın bütün parçaları adlandırılır. Konseptual metafora metaforik təklifin aktualaşdırılması üzərində qurulmuş mətn seqmentləri boyunca müxtəlif linqvistik formalarda – leksemlərdə, sabit ifadələrdə (frazoloji vahidlərdə) fəaliyyət göstərir. Konseptual metaforalara, məsələn, təkliflər daxildir: "Zaman puldur" və "Zaman məkandır", "Həyat bir səyahətdir" və "Həyat bir teatrdır", buraya həmçinin, sabit ifadələrin məcazi komponentləri - "Zaman keçir", "işıqlı/qaranlıq" şəxsiyyət" və ya bir şəxsə ünvanlanan emosional-qiymətləndirici nominasiyalar aid edilə bilər.

Amerikalı tədqiqatçıların tipologiyasında konseptual metaforalar üç əsas qrupa bölünür: struktur, ontoloji və oriyentasiya. Struktur metaforalarda hədəf sferanın koqnitiv topologiyası hədəf sferasını başa düşmək üçün bir modeldir (ARGUMENT IS WAR- Mübahisə müharibədir.); ontoloji metaforalar fəzadakı sərhədlərini təyin edərək mücərrəd varlıqları təsnif edir (MIND IS MACHINE-Düşüncə maşındır.) və ya fərdiləşdirmə yolu ilə (Inflation is eating up our profits. - İnflyasiya bizim qazancımızı yeyir); oriyentasiya metaforaları dünyadakı məkan oriyentasiya təcrübəmizin qeydə alındığı əksləri göstərir. (GOOD IS UP, BAD IS DOWN - YAXŞIDIR, PİSDİR).

Konseptual metaforaya dair müasir tədqiqatların müxtəlifliyi, yalnız C. Lakof və M. Conson nəzəriyyəsinə davamlı deyil, eyni zamanda artan marağı da göstərir. Konseptual metaforaların insan təcrübəsinin bütün sahəsini əhatə etdiyi və əhəmiyyətli idrak potensialına sahib olduğu iddiası, hazırda insan fəaliyyətinin əksər sahələrində konseptual metaforanın çoxsaylı tədqiqatları ilə dəstəklənir.

Siyasi ünsiyyət sahəsindəki konseptual metafora ilə bağlı tədqiqatlar xüsusilə geniş yayılmışdır. Koqnitiv evristikanın siyasi danışığa tətbiqi perspektivləri J. Lakoff və M. Conson tərəfindən göstərilmişdir [1980]. Konseptual metafora nəzəriyyəsinin ümumi xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq, Amerikalı tədqiqatçılar C.Karterin hərbi metaforasının nəticələrini araşdırdılar və zahirən tamamilə emosional qiymətləndirmə metaforasından məhrum olduğunu göstərdilər. “ƏMƏK bir QAYNAQDIR” (LABOR IS A RESOURCE) metaforası həm bazar, həm də totalitar iqtisadiyyatı olan dövlətlərin iqtisadi siyasətinin qeyri-insani mahiyyətini gizlətməyə imkan verir.

Siyasi metafora tədqiqatçıları metafora ilə insanın konseptual sistemi arasında iki növ korrelyasiya ilə maraqlanırlar. Bir tərəfdən metaforaların korpus tədqiqatları, açıq şəkildə ifadə olunmayan “kollektiv şüuraltı” nın strukturlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, A.N. Baranov, məcazi təhlildən istifadə edərək göstərdi ki, rüşvətin açıq şəkildə rədd edilməsinə baxmayaraq, bəzi siyasətçilər və sahibkarlar əsasən üzvi bir məcazdan istifadə edir və rüşvəti təbii bir vəziyyət kimi qəbul edirlər [Baranov 2004]. Bu cəhət “şüuraltımız metaforaları müəyyənləşdirir” kimi xarakterizə edilə bilər və buna görə metaforaların təhlili konseptual quruluşların təhlilidir. Eyni zamanda, metaforaların pragmatik potensialı, qəsd edən dünya şəklini yenidən konsepsiya etməsi üçün siyasi danışıda istifadə olunur. Bu yanaşma "metaforalar şüuru müəyyənləşdirir" düsturu ilə ifadə edilə bilər. Birinci cəhət silinmiş metaforaların öyrənilməsində, ikincisi - təzə məcazların analizində aydın şəkildə özünü göstərir, baxmayaraq ki, əlbətdə ki, heç bir ciddi fərq yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Баранов А.Н. Предисловие редактора. Когнитивная теория метафоры почти 20 лет спустя // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004б. – С. 7–21.
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов: ТГУ, 2001. – 123 с.
3. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153– 172.
4. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 века. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С. 239– 320.
5. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 3–15
6. Lakoff, G. and Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. 1980
7. Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. – М., 1996. – С. 143–185.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под. ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

9. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. М. :Прогресс, 1990. – С. 68–81.
10. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. М. :Прогресс, 1990. – С. 44-67.
11. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика / Под. ред. И.А. Стернина. – Воронеж, 2002. – 78 с.
12. Zeynalova S. On the cognitive approach to metaphor // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, № 13, s. 95-102

COGNITIVE APPROACH TO METAPHOR ANALYSIS

Sadigova Gular Fizuli

Summary

The change in scientific ideas about the ontological status of a metaphor and its epistemological potential formed the basis of the philosophical level of the cognitive approach to metaphor, however, when solving questions about the procedures for processing knowledge and the mechanism of metaphorization, ways of representing cognitive structures and their systematic nature, the opinions of researchers diverged at the present stage in the framework of the cognitive approach, several interacting, complementary and developing approaches can be distinguished, which, combined according to the principle of "family resemblance", form a complex scientific prototype of the cognitive approach to the study of the metaphor. The central place in cognitive linguistics is occupied by the problem of categorizing the surrounding reality, in which the main role is played by metaphor as a manifestation of the analog capabilities of the human mind.

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К МЕТАФОРИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ

Садыгова Гюлар Физули

Резюме

Смена научных представлений об онтологическом статусе метафоры и ее гносеологическом потенциале легли в основу философского уровня когнитивного подхода к метафоре, однако при решении вопросов о процедурах обработки знаний и механизме метафоризации, способах репрезентации когнитивных структур и их системности мнения исследователей разошлись и на современном этапе в рамках когнитивного подхода можно выделить несколько взаимодействующих, дополняющих и развивающих друг друга подходов, которые, объединяясь по принципу «фамильного сходства», формируют сложный научный прототип когнитивного подхода к исследованию метафоры. Центральное место в когнитивной лингвистике занимает проблема категоризации окружающей действительности, главную роль в которой играет метафора как проявление аналоговых возможностей человеческого разума.

Rəyçi: BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti M.Məmmədov

GDU-nun "Qrammatika və İngilis dilinin tədrisi" kafedrasının 14.07.2021-ci il tarixdə keçirilmiş iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 iyul 2021-ci il

UOT:81.

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ ESTETİK DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Salamova Zeynəb Seyfər qızı

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

zeynabsalamova83@gmail.com

Xülasə: *Bu məqalədə dünyanın dil mənzərəsində estetik dəyərin formalaşması problemi hərtərəfli araşdırılır. Məqalə lingvokulturoloji tədqiqat olaraq estetik dəyərin dildə ifadəsi*